

VARGA GYULA

IGEKÖTŐS SZERKEZETEINK SZÓRENDI JELLEMZŐI

ABSTRACT: (Characteristics of the Word Order of Prefixed Verbal Structures) As it is Well-Known, the prefixes of verbs in the Hungarian language are independent to a certain extent. This relative independence, however, is based upon strict rules. This paper examines what type of words and in what combinations can divide the verb from their prefixes.

Ismeretes, hogy a magyar nyelv igekötői a nyelvhasználatban bizonyos alaki önállósággal rendelkeznek. Ez az önállóság azonban viszonylagos. Bár a magyar mondatban az igekötő szórendi helye nem annyira kötött, mint a németben, az említett önállóság szigorú törvényszerűségeken nyugszik.

Az igekötő önálló szövegszóként (szóelőfordulásként) három, világosan elkülönülő helyzetben fordulhat elő:

1. Önálló mondatként, pl.: (Elolvastad?) - El.

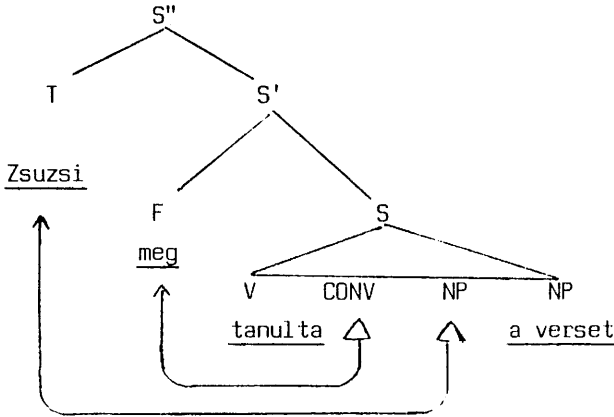
2. Mondatban ige(név) nélkül, pl.: (Másnap elment a mesterhez.) El harmadnap is.

3. Mondatban ige(név) környezetében, pl.: Meg kellett volna kérdeznem tőle valamit.

A továbbiakban -- a témának megfelelően -- csak a 3. típus tárgyalására kerül sor.

Az igekötő önálló szövegszóként való használatának legtipikusabb esete az ún. elváló igekötő. Sokan írtak róla, hisz nemcsak az igekötő, hanem általában a szórend, az aktuális mondattagolás kutatói sem kerülhetik meg ezt a kérdést. Sőt "a magyar szórend kutatói: FOGARASI, JOANNOVICS, ARANY JÁNOS, KICSKA, SIMONYI, MOLECZ a fő szórendi típusokat éppen az igekötők viselkedése alapján különböztették meg és írták le" (J. SOLTÉSZ 1959, 201). Az ide vonatkozó tanulmányok sokaságából itt most kettőre térünk ki részletesebben.

(100a) Zsuzsi $\left[\begin{smallmatrix} F \\ \text{meg} \end{smallmatrix} \right]$ tanulta a verset.
(100a)

Hasonló okokra vezethető vissza az ún. megszakított szórendű szerkezet is: Zsuzsi $\left[\begin{smallmatrix} F \\ \text{meg} \end{smallmatrix} \right]$ akarta tanulni a verset.

A szerző eljárásai, megállapításai többnyire meggyőzőek, elgondolkodtatóak. Azt viszont nehéz elfogadni, hogy az igeikötő mindkét szinten önálló egység. Ez egyrészt elfogadható lenne a mélyszerkezetben -- ha azt valóban munkahipotézisként értelmezzük --, mert ebből az elrendezésből a legegyszerűbb kialakítani a felszíni szerkezettípusokat. Másrészt viszont eléggé nyilvánvaló, hogy az igeikötős ige a mondatok generálásában olyan egységként kerül a bemenetre, mint bármely más lexikai egység. (A szótári komponenssel a generatív nyelvtan is számol.) Az igeikötő az igeének nem bővítménye, hanem alkotórésze; az igeikötős lexémák létrehozását a szótárra kell bízni, nem pedig a felszíni szerkezetet kialakító transzformációra¹. (Hasonló véleményen van KOMLÓSI is: 1984, 20.)

A továbbiakban a felszíni szerkezetben vizsgáljuk az igeikötő helyét. A magyar mondatokban az igeikötő állhat az ige(név) előtt (egyenes

¹ Az igeikötő mélyszerkezeti önállóságát elfogadhatnánk még abban az esetben is, ha az aspektust mondattani kategóriának minősítenénk (vö. KIEFER 1983, 146 k.), s -- FILLMORE elképzeléséből kiindulva (vö. DEZSŐ 1971, 4--10) -- a mélyszerkezet segédelemének tartanánk.

szórend) és az ige(név) után (fordított szórend). Mindkét szórendi típusban előfordul, hogy új elemek ékelődnek az összetartozó szerkezetekbe, megbontva azok folyamatosságát. Ez a **megszakított szórend**ként tárgyalt jelenség azonban nem egyetlen egységes, az előzőekkel párhuzamos szórendi típus, hanem az első kettőt keresztező változat. Ilyenformán az igekötős szerkezetek szórendje így vázolható fel.

1. egyenes szórend:

a/ tisztán egyenes (megnéz);

b/ ékelt egyenes (meg is nézi);

2. fordított szórend:

a/ tisztán fordított (nézd meg);

b/ ékelt fordított (nézd csak meg).

Nézzük meg, hogy a/ e szórendi típusok mennyire jellemzők az igekötős alakulatokra; b/ a szófaji tulajdonság befolyásolja-e a szerkezetek szórendjét; c/ milyen elemek és hogyan ékelődhetnek be az igekötős szerkezetekbe.

A függelékként közölt táblázat adatai azt mutatják, hogy a feldolgozott majd másfél százezer szövegszó 7,2 %-a (10750) igekötő(s). Az előfordulások 4/5-ében az igekötő (tisztán) egyenes szórendű: helye vitathatatlanul az ige(név) előtt van. Az is világos, hogy az ékelt (4,98) - kiváltképp az ékelt fordított (0,38) -- szórend nem alapvető jellemzője az igekötőnek. (A tudományos leírás természetesen enniatt még nem tekinthet el az elemzésüktől.)

1. a/ (Tisztán) **egyenes szórend**¹:

A táblázatból kitűnik, hogy az igekötős alakulatok -- szófaji értéktől függetlenül -- döntően egyenes szórendűek. De a különbségek is világosak: a névszók, valamint a melléknévi igenevek között alig akad anali-

¹ Ha **sorrenden** a különböző nyelvi szintek elemeinek a lineáris rendjét, **szórenden** pedig a mondat szóelőfordulásainak egymásutánját értjük, akkor a (tisztán) egyenes szórend elnevezésnek az igekötőre vonatkoztatása nem szerencsés. (Itt a morféma-k sorrendjéről van szó.) Mégis ezt használjuk, mert eléggé elfogadott terminus. Az önálló használat kapcsán nem is kellene szólnunk róla, az összevetés kedvéért röviden mégis érintjük.

tikus forma, a főnévi igeneveknek viszont több mint az 1/3-a elválík. Ez azt mutatja, hogy a melléknévi igenév a melléknévi értékhez áll közelebb, a főnév pedig az igeihez; s hogy a névszók nem öröklék az igeinek ezt a szintaktikai tulajdonságát.

Az egyenes szórend az egyes műfajokra sem egyformán jellemző: a "legszabályosabb" a tudományos próza (64,1 %), kisebb a gyakoriság a beszélgetésekben (74,4 %) és a költői nyelvben (73,12 %).

b/ **Ékelt egyenes szórend:** az igekötős szavak egyik szintaktikai jellemzője. Az igekötős alakulatot egy másik szó kettészakítja, és beékelődik a szétbontott elemek közé¹. Ez a szórend elsősorban a főnévi igenevekre jellemző (36,61 %-uk ilyen), de a határozói igenév mutatói is figyelemre méltóak (18,9 %). Ismeretes, hogy közbeékelődő elemként (a továbbiakban: ékszó) csak néhány lexéma használható.

Az igeire (V) mint szófajra ez a szórend kevésbé jellemző (mindössze 2,16 %-uk ilyen, l. a táblázatot a függelékben), jóllehet a megszakítottak közel egyharmada ige (31,58 %). Ékszóként csupán két elem (is, nem) s azok származékai (sem, se, ne; kivételesen: mégsem, úgysem)² szerepelhetnek (pl. rá is jött, oda sem néz, ki ne mondd! stb.). Közülük az is a leggyakoribb (a felsorolt öt elem előfordulásának 60 %-át az is teszi ki).

Az ékelt egyenes szórendűek 59,51 %-a főnévi igenév (INF). Itt potenciálisan elég sok elem töltheti be az ékszó szerepét, gyakorlatilag azonban mindössze 8--10 használatos. Ezek általában módbeli (akar, lehet, kell, szeret/ne/, tud stb.), ritkábban időbeli (fog, szokott stb.)³ segédigéhez hasonló funkciót látnak el (vö. É. KISS 1983, 41). Ebben a

¹ Történetileg természetesen nem megszakításról, hanem nagyon is szabályos szórendi (szintaktikai) viszonyokról van szó: az igekötő úgy viselkedik, mint az ige más bővítményei (vö. J. SOLTÉSZ 1959, 8. kül. 215; É. KISS 1983, 29). Így ez a szórendi típus az igekötő önálló szói (bővítményi) korának bizonyítéka és hagyatéka.

² A továbbiakban ezt a csoportot IS típusú ékszóknak fogjuk nevezni (tehát: IS = is, se, sem, ne, nem, kivételesen: úgysem, mégsem, vö. J. SOLTÉSZ 1959, 213.).

³ Ezeket a következőkben KELL típusúaknak nevezzük.

típusban a kell fordul elő legtöbbször (közel 60 %), viszonylag gyakori az akar is (20 % alatt), kb. ugyanennyit tesz ki a tud és a lehet együtt, a fennmaradó néhány %-on osztozik az összes többi (közte a fog segédige).

Morfológiai, főleg pedig szintaktikai tulajdonságaik alapján külön alcsoportba sorolandók a névszói ékszók (szabad, képes stb.)¹. Utánuk, valamint némely segédigei értékű ékszó után az INF ragozódik.

A határozói igenévbe (ADV) csupán a létige szuppletív alakjai (van, volt, lesz)² ékelődhetnek. Ez utóbbiak feladata az "igésítés": általában az idő (be volt zárva); esetleg a mód (pl. (ha) be lenne zárva; (de) be legyen zárva!), illetve a szám és a személy (be vagyunk zárva) kifejezése. Hasonló okok (időbeliség, modalitás kifejezése) az INF esetében is szerepet játszanak.

A beékelődés lehet egyszerű (egyetlen szóalak, pl.: bele tud nyugodni, neki ne menj!), szerkesztett (elő lehetett volna adni) és kombinált (több típusból összekapcsolva: be sem tudtak lépni, rá kellett volna már azt is írni, stb.). Az ékszók kombinálódási lehetőségeit mutatja a következő táblázat:

	IS	ne (se)	KELL	fog	SZABAD	VAN	volna	MÉG	AZT
IS	x	-	+	+	+	+	-	-	-
ne (se)	-	x	-	-	-	-	-	-	-
KELL	(+)	-	x	-	-	-	+	+	+
fog	-	-	-	x	-	-	-	+	+
SZABAD	-	-	-	-	x	(+)	+	+	+
VAN	-	-	-	-	-	x	+	+	-
volna	-	-	-	-	-	-	x	+	+
MÉG	(+)	-	-	-	-	-	-	(+)	-
AZT	(+)	-	-	-	-	-	-	-	x

¹ SZABAD típusúak

² VAN típusúak

Az egyes típusok viszonylag egységesen viselkednek.

Néhány elemet (ne, se, fog) mégis ki kellett emelni csoportjából, mert némileg különbözik a típustól. Az IS után fordulhat elő a legtöbbszörle ékszó, ő maga viszont "csatlakozó szórendű" (posztpozíciós) nem lehet. Az 1. oszlop (+) jelei azonban azt mutatják, hogy az is állhat más típusok után (a kell után ritka: ha meg kell is halnunk; a MÉG, AZT¹ után gyakori: ki akarta most is emelni; fel van az is szántva). A VAN sem lehet csatlakozó sorrendű (csak az IS-t engedi maga elé), azonban ritkán előfordulnak ilyen szerkezetek is: rá szabad volt (v. volna) gyújtani.

Az egyes típusok tagjai egymás mellett nem állhatnak, kivéve a MÉG-et², pl. ki kell már most javítanunk; meg lehet majd még említeni stb. A kombinációs lehetőség elvileg igen nagy (meg kellett volna még azt is kérdezni; át akarják most ezt is rendezni stb.). A gyakorlatban azonban igen ritka az ilyen bonyolult szerkesztés. Az összes elváló ige-kötő (PR) 1,21 %-ában, az ékelt szórendűek 5,47 %-ában fordul elő egynél több ékszó. Néhány kivételtől eltekintve -- a kombináltról van szó! -- a beékelődő elemek száma kettő³. Közülük az egyik minden esetben KELL típusú ige. Az esetek felében a kell, a másik felében (előfordulásuk rendjében) a következők: akar, lehet, tud, szeret(ne), szokott. Előttük -- minta táblázat is mutatja -- csak IS állhat, leggyakrabban az is, egyszer sem fordulhat elő a nem (pl.: vissza is kellett jönni; el sem tudja képzelni stb.). A KELL utániak között leggyakoribb a volna, továbbá a már (haza szeretett volna menni; el kellene már döntenem). Ebben a pozícióban más, nem tipizálható bővítmény is állhat (pl. be kell pót-lólag vezetnünk az X operátort; mert be akartunk a színházba énni).

Kettős beékelődést elvileg az ADV is eltűri (pl. ki voltunk már fáradva; ha be lett volna zárva az üzlet), a vizsgált szövegben azonban ilyen nem fordult elő.

¹ MÉG: még, már, most, majd, csak (elvéve még néhány).

AZT: ez, az, ezt, azt, erről, arról stb. (Az azt a leggyakoribb)

² A táblázat + jele csak azért van zárójelben, mert még + még, most + most nem fordulhat elő.

³ De pl. Le akartam egy másikat is szakítani; El kell már megint nagy vizekre mennem (Ady).

A melléknévi igenevet (PART) és a névszót (N) csak igen kivételesen bontja meg ékszó. Ezekbe csak a nem ékelődhet be (vissza nem utasított igények; a soha el nem szenderedő természet; meg nem értés; a hozzá nem értés). Az állítmányi szerepű hatóképzős PART IMP valamivel szabálytalanabb: más IS típusú ékszót is elfogad (meg is indokolható; el sem fogadható).

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy az igekötős alakulatok ékelt egyes szórendje a következőképpen alakul¹ (zárójelben a választható, kívül a kötelező elemek):

1. PR + IS + V
2. PR + (IS) + KELL + (volna) + (MÉG) + (AZT) + (is) + INF
3. PR + IS + PART
4. PR + (IS) + VAN + (IS) + ADV
5. PR + nem + N

Műfaji szempontból az ékelt szórend főleg a beszélgetésekre jellemző (az 5. jelű minta igekötős alakulatainak a 8,75 %-a ilyen), a legritkábban a tudományos próza él vele (3.: 1,45 %).

2. a/ A (tisztán) **fordított szórend** - az összes igekötős szóelőfordulás 15,73 %-a -- az igekötős lexémák másik jellemző tulajdonsága. Szinte kizárólag az ige sajátossága: a fordított szórendűek 98,4 %-a ige. Névszó egy sem akadt, igenév is mindössze 28 (ebből 18 PART!). Igenevek az Adyversekben meg az ÉS-ben fordultak elő, valamint 14 alkalommal (mind PART) a tudományos prózában. Ez nincs ellentmondásban a melléknévi igenévről korábban elmondottakkal (hogy ti. közelebb áll a melléknévhez, mint az igéhez), jóllehet kiegészítésre szorul.

Az állítmányi szerepű, hatóképzőt tartalmazó (igekötős ható igéből képzett) folyamatos melléknévi igenév -- különösen tagadó mondatban -- lehet fordított szórendű (vö. KÁLMÁN 1984, 151). Pl.:

A feladatot nem/így	<u>oldjuk/oldhatjuk</u>	meg.
X A feladatot nem/így	/kell/oldani/? oldhatni	meg.

¹ Az összes konkrét variációt l. a Függelékben.

^X A feladat nem/így	oldott/?	meg.
A feladat nem/így	^X oldó/ <u>oldható</u>	meg.
^X A feladat nincs/így	oldva/ ?	meg.
van		

Az igekötős alakulatok fordított szórendje tehát alapvetően igei tulajdonság, az igenevek és a névszók -- mint derivátumok -- csak kivételképpen őrizhették meg ezt a szórendszerkezési jogot.

b/ Ritkán **ékelt fordított** szórendű igei szerkezetekben is előfordulhat ékszó¹. Ezek funkciójuk és gyakoriságuk szerint három -- kb. azonos előfordulású -- csoportra oszthatók: a/ a leggyakoribb a volna segédige (pl. úgy engedtek volna át); b/ az is és a csak nyomósító elemek arányukat tekintve is egyenragúak (már ültünk is le; gyere csak be!); c/ szórványosan előfordulnak MÉG típusúak is (térjünk most vissza; tört már el; nem hajították még el stb.), valamint egy-egy alkalommal ragos névmás is (vegyék azt (is) meg; nem viszik őket el; hordják neki össze).

Viszonylagos változatosságuk ellenére a gyakoriságuk szinte elenyésző (az összes igekötős szövegszó 0,38 %-a). Szerkezeti képletük így írható le:

V + volna + PR
is
csak
MÉG

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az igekötő önálló használatának két oka lehet: a/ elliptikus szerkesztésmód, b/ szintaktikai kényszer. Az első a nyelv gazdaságosságára, az új, a lényeg kiemelésére törő tulajdonsága. A másodiknak említett ok történeti örökség: az igekötő megtartotta a határozószó néhány szintaktikai tulajdonságát².

¹A fordított szórendű igekötős igék 2,37 %-ában van ékszó.

²Hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet a névutókat vizsgálva SEBES-TYÉN ÁRPÁD is (1965, 217). Vö. még J. SOLTÉSZ 1959, 8.

Adott mondatstruktúra előírja számukra a régi szerepet, pl.:

kezet fog ~nem fog kezet ~ ki fog kezet? ~ kezet is fog,
dugába dől ~ nem dől dugába ~ mi dől dugába? ~ dugába is dől,
úigy: megakad ~ nem akad meg ~ ki akad meg? ~ meg is akad.

E szórendi variációk kialakulása után kezdődhetett meg, majd teljesedhetett ki az igekötők funkcióvesztése, illetve morfológiai funkcióváltása. A már kialakult szerkezetek -- most már tkp. analitikus alakok -- megmaradtak, sőt analogikusan továbbra is hatottak. Hatniuk is kellett, mert ez a szórendi szabályrendszer nem szófaj-, hanem nyelvspecifikus; meg azért is, mert az igekötővé válás nem egyszerre történt, hanem szórányosan és folyamatosan.

Az ige előtti pozícióban állókat viszont az ige egyre erősebben magához láncolta, ugyanis a/ egyre szorosabb szerkezetet alkottak (bővítmény >vonzat > alkotórész), b/ szó- és mondatszemantikai tulajdonságok szétbonthatatlaná forrasztották őket, c/ a szemlélet (Aspekt) és a cselekvési mód (Aktionsart) optimális kifejezőeszközeivé fejlődtek, az eleve nyomatékosabb igekötő mögött az ige hangsúlyát veszítette, d/ gyakorisági jellemzők morfológiai típusúvá, illetve analógiává rendezték őket, nyitottá téve a rendszert egyrészt igekötők létrejötté, másrészt igekötős szavak tömeges alkotása számára.

Az igekötővé válás nem izolált jelensége nyelvünknek. Összefügg határozórendszerünk belső alakulásával, differenciálódásával, még inkább képzőrendszerünk visszaszorulásával: produktív képzők száma egyre csökken, prefixum típusú elemeink száma pedig egyre gyarapszik.

Sorsz.	PR	IS	KELL	volna	MÉG	AZT	is	
1.	PR	IS	-	-	-	-	-	V
2.	PR	IS	-	-	-	-	-	INF
3.	PR	-	KELL	-	-	-	-	INF
4.	PR	IS	KELL	-	-	-	-	INF
5.	PR	-	KELL	volna	-	-	-	INF
6.	PR	IS	KELL	volna	-	-	-	INF
7.	PR	-	KELL	-	MÉG	-	-	INF
8.	PR	IS	KELL	-	MÉG	-	-	INF
9.	PR	-	KELL	volna	MÉG	-	-	INF
10.	PR	IS	KELL	volna	MÉG	-	-	INF
11.	PR	-	KELL	-	-	AZT	-	INF
12.	PR	IS	KELL	-	-	AZT	-	INF
13.	PR	-	KELL	volna	-	AZT	-	INF
14.	PR	IS	KELL	volna	-	AZT	-	INF
15.	PR	-	KELL	-	MÉG	AZT	-	INF
16.	PR	IS	KELL	-	MÉG	AZT	-	INF
17.	PR	-	KELL	volna	MÉG	AZT	-	INF
18.	PR	IS	KELL	volna	MÉG	AZT	-	INF
19.	PR	-	KELL	-	-	AZT	is	INF
20.	PR	-	KELL	volna	-	AZT	is	INF
21.	PR	IS	KELL	volna	-	AZT	is	INF
22.	PR	-	KELL	volna	MÉG	AZT	is	INF
23.	PR	IS	KELL	volna	MÉG	AZT	is	INF
24.	PR	-	VAN	-	-	-	-	ADV
25.	PR	IS	VAN	-	-	-	-	ADV
26.	PR	-	VAN	-	MÉG	-	-	ADV
27.	PR	IS	VAN	-	MÉG	-	-	ADV
28.	PR	IS	-	-	-	-	-	PART
29.	PR	nem	-	-	-	-	-	N

Ékelt egyenes szórendű szerkezetek

F Ü G G E L É K

Az igekötők viselkedése öt minta összesített adatai alapján

	Ige		Főnévi igenév		Melléknévi igenév		Határozói igenév		Névszó		Összesen	
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
1. a/ Egyenes	5364	74,25	503	62,64	819	96,92	129	78,76	1709	99,71	8524	79,29
b/ Ékelt e.	156	2,16	294	36,61	8	0,95	31	18,90	5	0,29	494	4,60
2. a/ Fordított	1664	23,03	5	0,62	18	2,13	4	2,44	-	-	1691	15,73
b/ Ékelt f.	40	0,51	1	0,12	-	-	-	-	-	-	41	0,38
Összesen:	7224		803		845		164		1714		10750	
		67,20		7,47		7,86		1,53		15,94		100

A minták: 1. Ady Endre Vér és arany, A magunk szerelme, A halottak élén, Az utolsó hajók c. kötetei; 2. Buszlenko: Bonyolult rendszerek szimulációja (Műszaki K. 1972. 101--120.). 3. az Élet és Irodalom 1980. évf. vezércikkei; 4--5.: ötödikes tanulók írásbeli és szóbeli megnyilvánulásai (vö. kötetünk 1.).

Összes szövegszó: 148.950
Ebből igekötő(s): 10.750

IRODALOM:

- Dezső László (1971): A jelzős főnévi csoport a magyarban. NytudÉrt. 76. sz.
- Jakab István (1976): A magyar igekötők állományi vizsgálata. NytudÉrt. 91. sz.
- Jékel Judit (1984): Edmonds dummy-elméletének alkalmazása a magyar szintaxisban. ÁNyT. XV. 93--108.
- Kálmán Péter (1984): Igeneveink használatáról. Nyr. 108: 133--162.
- Kiefer Ferenc (1984): Az aspektus a magyarban. In: Próbafejezetek a "Fejezetek egy magyar strukturális mondatból" c. témából. Kézirat.
- É. Kiss Katalin (1983): A magyar mondat szerkezet generatív leírása. NytudÉrt. 116. sz.
- Komlósy András (1984): Próbafejezet a "Vonzatok és szabad határozók az egyszerű mondatban" c. téma anyagából. Kézirat.
- Sebestyén Árpád (1965): A magyar nyelv névutórendszere. Akadémiai K., 1965.
- J. Soltész Katalin (1959): Az ősi magyar igekötők. Akadémiai K. 1959.

1. The first part of the text discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that proper record-keeping is essential for financial transparency and accountability, particularly in the context of public sector organizations. The text notes that such records are crucial for identifying trends, detecting anomalies, and ensuring compliance with relevant regulations and standards.